

Spørgsmål til en forunderlig kirke

Store Heddinge Kirke på Stevns indbyder til overvejelser. Som præsten Niels Heinrich Weinwich skrev i 1798, er den med skibets ottekantede form “af en forunderlig Bygningsmaade”.¹ Bygningen forbavsede tidligt. Jens Lauritsen Wolf noterede allerede i 1652, at kirkens “Bygning er underlig bygget”.² Store Heddinge Kirke er da også en af de mest specielle danske middelalderkirker. Flere ældre og yngre bud på dens etablering og funktion foreligger, men vi vil her undersøge kirkens bygningshistorie, dateringen af den ældste bygning og dennes kontekst. Ud fra byggemateriale og stil kan man efter vores mening foretage mere præcise dateringer, end man hidtil har gjort. Dateringen kan også, som der skal argumenteres for, underbygges ved et fund af mønter fra en grund ved siden af kirken.

Allerede i 1600-tallet blev det fortalt, at kirken var “under Konning Valdemar funderet”.³ En sådan tilskrivning til ‘Valdemarstiden’ 1157-1241 har levet i litteraturen til nu. I 1867 daterede Kornerup kirken til “ikke synderligt ældre end Aaret 1200”.⁴ *Danmarks Kirker* skrev i 1930’erne, at den var fra omkring 1200, altså fra Valdemar Sejrs tid (r. 1202-1241).⁵ 5.-udgaven af standardværket *Trap Danmark* kom i 1955 tilsvarende med et bud på byggeår omkring 1200.⁶ Lidt tidligere dateringer, nemlig til Valdemar den Stores regeringstid (r. 1157-1182) er senere foreslået.⁷ Vores bud er, at den ikke er bygget i Valdemarstiden, men at den må dateres til omkring 1150, og at byggeriet er planlagt og igangsat af Svend Grathe (r. 1146-1157).

Årsagen til byggeriet og hermed dets funktion må naturligvis overvejes på baggrund af dateringen. En gennemgang af kirkebygningen viser, at en del aldrig er blevet færdigt. Hvordan skal vi tolke, at byggeriet tilsyneladende gik i stå i første byggefase? Kirkens bygherre og den by, som skød op omkring kirken, kan sættes i forbindelse med en række skriftlige middelalderkilder, og med en ny datering åbner der sig andre tolkningsmuligheder. I denne bog argumenterer vi for, at Svend Grathes ungdomserfaringer og korte regeringstid kan give forklaringen på kirkens opførelse og karakteristiske udformning samt belyse inspirationen til den. Indledningsvist skal kirkens ejerforhold bestemmes.

Kongens kirke

Kirken ligger i byen Store Heddinge omtrent midt på halvøen Stevns.⁸ Som *Kong Valdemars Jordebogs* plovtalesliste fra år 1240, altså fra sidst i Valdemar Sejrs regeringstid, viser, udgjorde Stevns Herred en af de mest frugtbare egne

af Sjælland, og bebyggelserne lå tidligt tæt i hele området.⁹ Alligevel er det klart, at Store Heddinge repræsenterer et nyt centralsted her i middelalderen. Tidligere havde jernalderens og vikingetidens magtcentre ligget langs halvøens vestgrænse omkring Stevnsåens løb. Den aristokratiske Toftegård ved Strøby med dens fem store halbygninger fra tiden 600-1000 lå nær åen, og ikke langt herfra, på den anden side af vandløbet og vest for det senere Køge, byggede Harald Blåtand (r. ca. 950-987) sidst i 900-tallet ringborgen, som nu kaldes Borgring.¹⁰ Store Heddinge Kirkes og bys placering inde på halvøen er tegn på, at den nye magtstruktur i middelalderen fik andre prioriteter, nemlig beherskelse af en frugtbar landbrugsegn.

Det er allerede i *Kong Valdemars Jordebogs* kongeleve-liste fra ca. 1231 (eller tidligere) beskrevet, at Store Heddinge var en del af kongens besiddelser (fig. 1.1). Listen over de såkaldte kongelev, der var kongemagtens institutionsgods, som ikke kunne splittes gennem arv eller gave, indeholder efter "Karøbæc med sit tilliggende" og "Haraldstath med sit tilliggende" ordene "Hæddyng med sit tilliggende".¹¹ Det sidste må klart forstås som sigtende til en kongelig storgård med tilhørende gods, ganske som ved Karrebæk, Haraldsted og mange andre steder.¹² Mens f.eks. Karrebæk Sogn allerede i 1200-tallet gik fra kongeslægten, forblev kongsgård og kirke i Store Heddinge i kongelig eje i århundrederne efter.

At Store Heddinge Kirke var kongelig også senere i middelalderen fremgår af, at Christian I (r. 1448-1481) i 1466 lagde den til sit nystiftede Helligtrekongers Kapel ved Roskilde Domkirke. Et kongeligt gavebrev fra den 26. oktober 1466 overdrager til kapellet:

Heddinge kirke som ligger i Steffwens heret meth al koninglige ræt som ær juspatronatus, prestegardh oc alt annet gotz, som tilligger, meth alle forskreffne kirkes oc gotzs rætte tilliggelse oc tilhøring entyn til prestebordhet eller til kirken.¹³

Et næsten samtidigt dokument fra den 21. oktober 1466 fastlægger, at den adelige Bent Bille af Søholm på Stevns fik kirken med dens gods "i forsvar med gæsteri og tjeneste".¹⁴ Han skulle altså beskytte kirkens rettigheder og fik til gengæld en 'gæsteriafgift' samt arbejde af de bønder, som tilhørte kirken. Formålet med den kongelige donation af Store Heddinge Kirke til kapellet i Roskilde var at knytte en kannik til det, som kunne lade en kapellan læse daglige messer for kongen og dronning Dorothea. Da Christian I var i Rom, fik han den 13. april 1474 paven til med en bulle at bekræfte kapeloprættelsen og overdragelsen af patronatsretten.¹⁵ Kirken var på det tidspunkt yderst godsrig. Ved tidspunktet for stiftelsen i 1466 besad den 31 gårde, hvoraf de fleste formodentlig var skænket af kongemagten, mens ni var givet af adelige.¹⁶

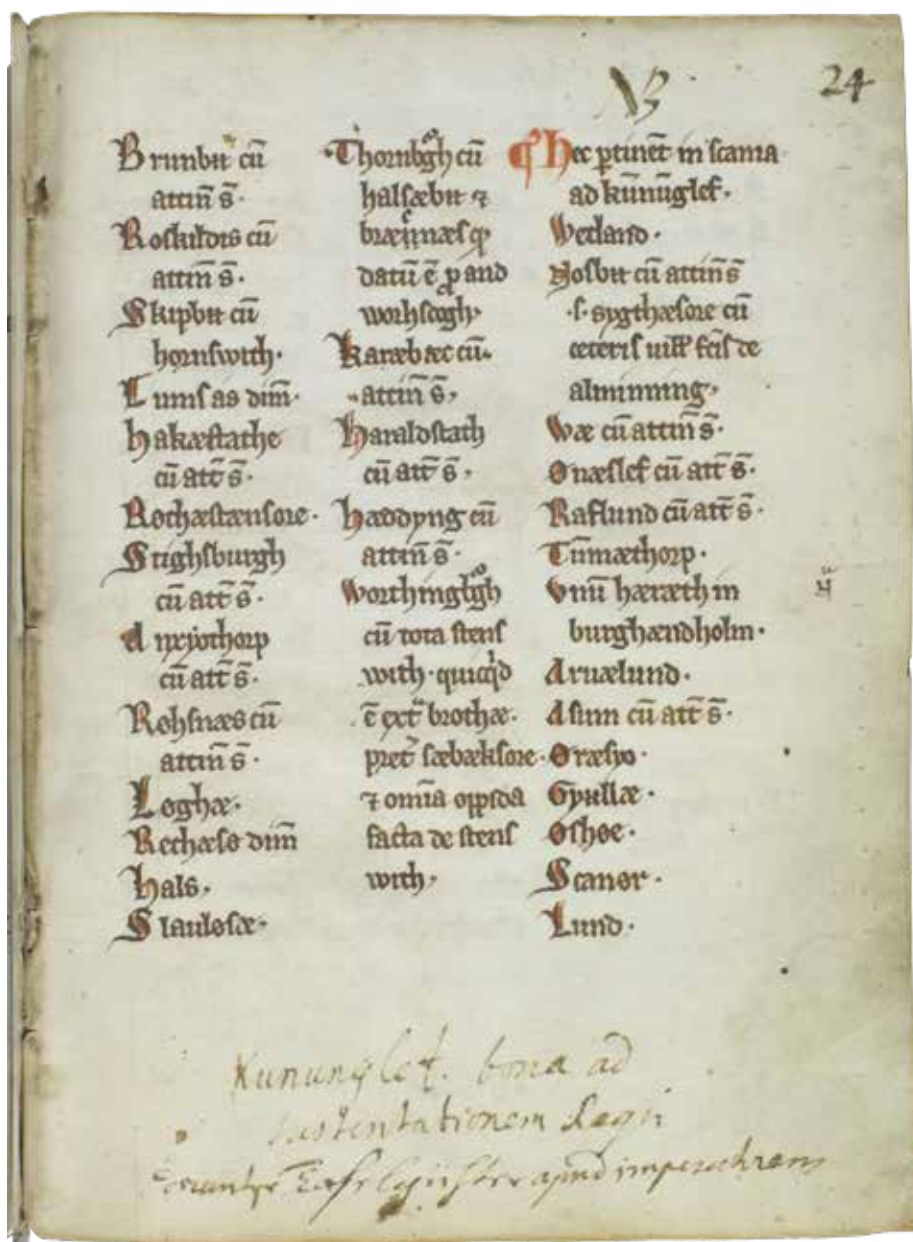

Fig. 1.1. Udsnit af kongelivslisten fra Kong Valdemars Jordebog. Listen fra 1231 eller tidligere omfatter bl.a. Karabæc (Karrebæk), Haraldstath (Haraldsted) og Hæddying (Store Heddinge), alle med tilliggender. Navnene optræder i den midterste kolonne. Faksimile fra Rigsarkivet.

Kongsgården i Store Heddinge

Kongens gård i Store Heddinge – Kongsgården – blev senere kendt under navnet Erikstrup, og den træder frem i kilder fra 1400-tallet. Gården lå da umiddelbart nord for kirken, og her har den formentlig ligget fra kirkens opførelse, så den må betragtes som tæt relateret til kirkebygningen (fig. 1.2). Tæt på gården har der været et formodet voldsted.¹⁷ I 1492 sad ifølge en jordebog Niels Skrædder på gården.¹⁸ I 1481 afholdtes Store Heddinge byting “inden Niels Skrædders stue i Hogorind”. Det vil sige, at gården også har været betegnet ‘Hovgård’, hvad der vel må implicere oprindeligt hoveri

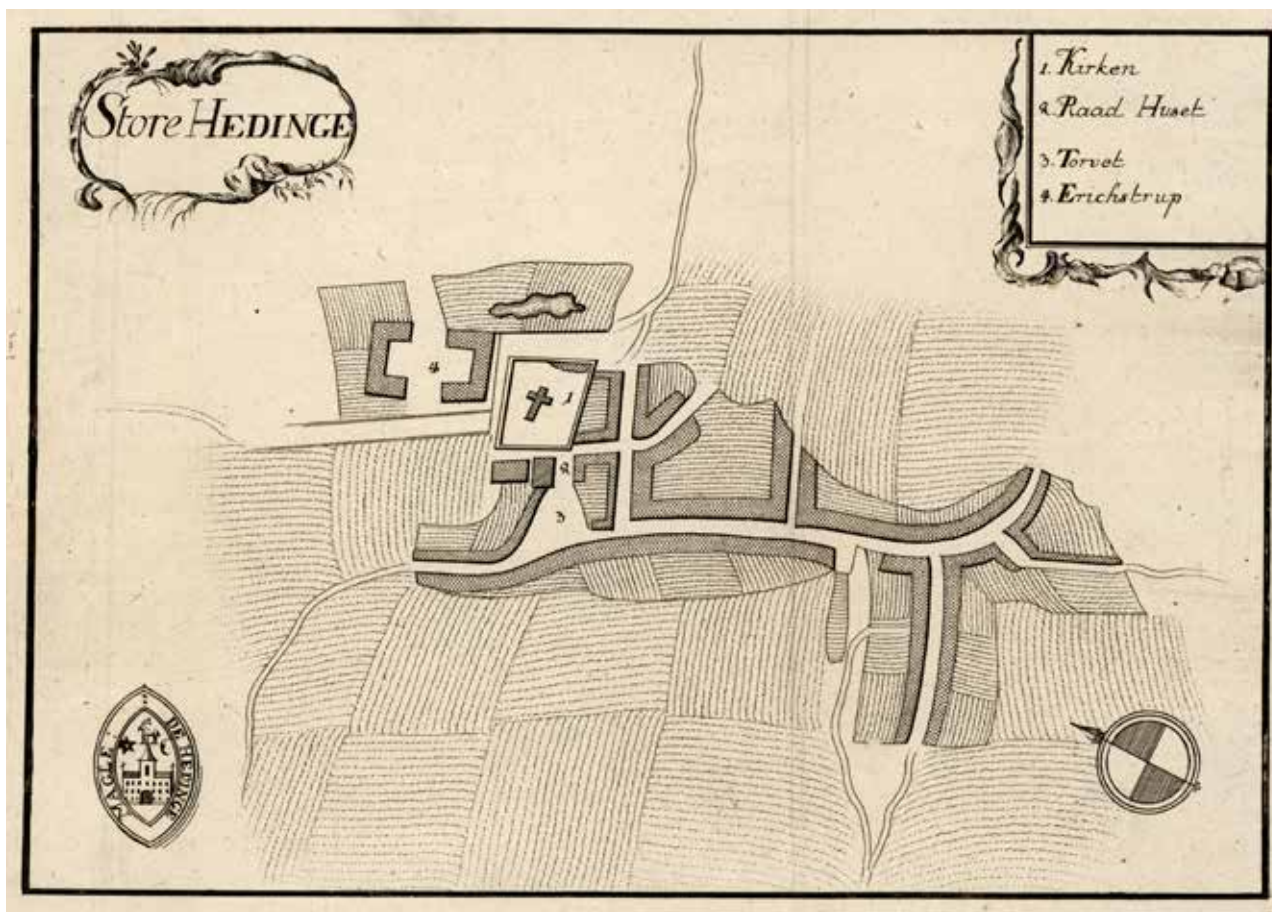

Fig. 1.2. Kort over Store Heddinge 1767. 1) Kirken. 2) Raad Huset. 3) Torvet. 4) Erichstrup. Det angivne torv omtales senere som Kirketorvet. Mellem de to hesteskoformede bygninger på Erikstrup skal der tidligere have været en dam med en ø i, hvilket kunne tolkes som en borgbanke omgivet af en voldgrav. Efter Pontoppidan: Den danske Atlas 1763-81, Det Kongelige Bibliotek.

fra byens borgere.¹⁹ Niels Skrædders efterfølger blev (sønnen?) Bo Nielsen, der i 1495 er nævnt som borger i Store Heddinge og i 1510 og 1511 som byfoged “i Koniingxgaarden” / “i Konyngsgaarindh”.²⁰ I 1529 gav Frederik I (r. 1471-1533) Niels Clausen livsbrev på “Kongisgaardt”, som han boede på, med ret til “sådan skat, landgilde og anden tyng, som der er gået af Arrilds tid”. Hans pligt blev “at bygge og forbedre gården, ej forhugge skovene”.²¹ Blandt disse skove var Kongeskov i bymarken, som kongen fik tømmer fra i 1511.²²

En lille bevaret håndskreven bog fra Niels Skrædders tid er en såkaldt ‘skattebog’ fra 1492.²³ Denne oppebørselsbog indeholder en fortegnelse over kongelig ejendom på Stevns. Bøndergårdene er inddelt i seks såkaldte “settinger”, men før de bliver listet, indledes bogen med ordene: “Heddinge. Niels Skreder i Konggorden v pund ordium”. Kongsgården synes altså at

have haft en rolle som administrativt centrum for kongens stevnske gårde, og den betalte en betydelig årlig afgift på fem pund korn. Ifølge samme kilde bestod godset i øvrigt af 125 selvejergårde samt 13 fæstegårde. Det er et særdeles stort antal selvejere i forhold til andre steder i riget på den tid.

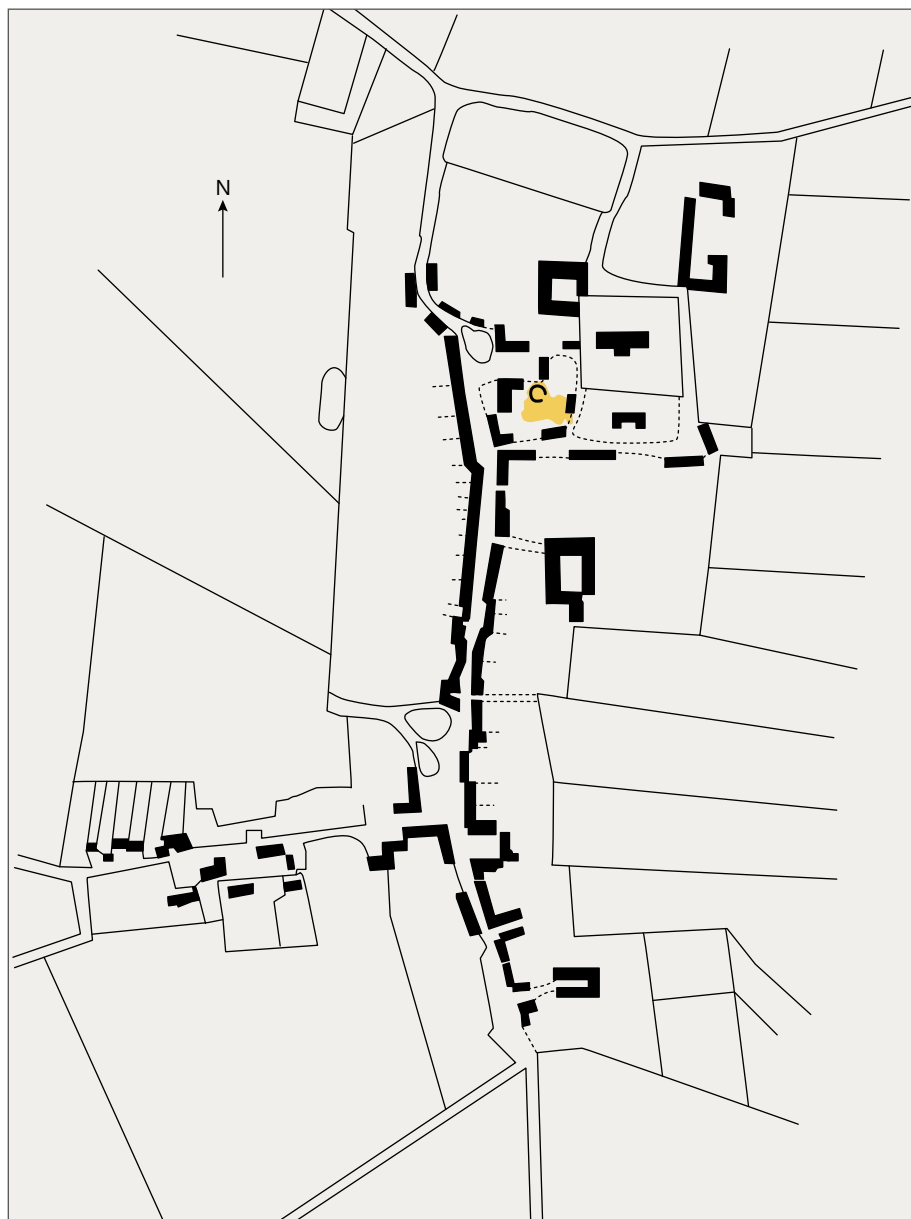
Bortset fra, at meget tyder på, at der tidligere var endnu flere selvejere på Stevns, som efterhånden var blevet opslugt af egnens godser, fremtræder der her en organisationsform af det kongelige gods, der meget må ligne tilstanden i tidlig middelalder. En generel forklaring på, at der fortsat var mange selvejere i et område, synes at være, at mægtige ejere som bisper bibeholdt dem.²⁴ På Stevns finder vi formentlig forklaringen på kontinuiteten i den ældre besiddelsesform i det forhold, at Stevns sammen med andre områder var pantsat til nordtyske vasalfyrster. Stevns Herred var indtil 1315 pantsat til fyrst Vizlav III af Rügen – og havde vist også været pantsat til dennes forgængere.²⁵ Herredet blev i 1315 angiveligt indløst af den danske konge Erik Menved (r. 1286-1319), men næppe for lang tid. I 1376 er det i al fald dokumenteret, at byen Store Heddinge og Stevns var i fyrsterne af Rügen og Forpommerns solide besiddelse, og først i 1403 overlod hertugerne Barnim VI og Vartislav VIII af Pommern Stevns Herred og Store Heddinge til biskop Peder af Roskilde for et tidsrum af seks år på den betingelse, at bispen gjorde regnskab for området.²⁶ En ejendomsstruktur fra 11-1200-tallet kan altså takket være de nordtyske fyrsters herredømme have klaret sig gennem de perioder af 12-1300-tallet, hvor den danske kongemagt stod svagt.

En udgravning og mønterne herfra

Der er flere indicier for en ny datering af Store Heddinge Kirke. Et vigtigt fund er her nogle mønter, der blev fundet ved en arkæologisk udgravning i 1979-80 tæt på kirken (fig. 1.3). Et andet møntfund, eller rettere smykkefund, der omkring 1970 blev fundet et stykke fra kirken i haven til Østergade 11, skal dog også nævnes, da det bevidner tidlig aktivitet i dette område. Der er tale om et møntsmykke med øsken fra anden halvdel af 1000-tallet af en velkendt type med højrevendt brystbillede af en konge på forsiden og på bagsiden 'short-cross' (som det kaldes efter det afbillede korte kors) og indskriften VLFKI (fig. 1.4).²⁷ Ulfkil arbejdede som møntmester i Lund i 1000-årene.²⁸

Udgravningen i 1979-80 fandt sted på matrikel nr. 74, Kirketorvet 2, meget tæt på kirken.²⁹ I flere grøfter blev der i nederste kulturlag fundet østersøkeramik fra 11-1200-tallet, ornamenteret med karakteristiske riller og bølger. I et felt på 27 m² fremkom der under en senmiddelalderlig brolægning kulturlag med østersøkeramik. Lagene under brolægningen kan adskilles i tre horisonter (fig. 1.5). Nederst direkte over gammel muld var et 10 cm mørkt lag (horisont 1) med enkelte skår og slagger, men ingen kalksten. Næste lag

Fig. 1.3. Kort over Store Heddinge o. 1800 med markering af udgravningsfeltet på Kirketorvet. Tegning: Svend Åge Tornbjerg 1982, efter Hedeager m.fl. 1982.

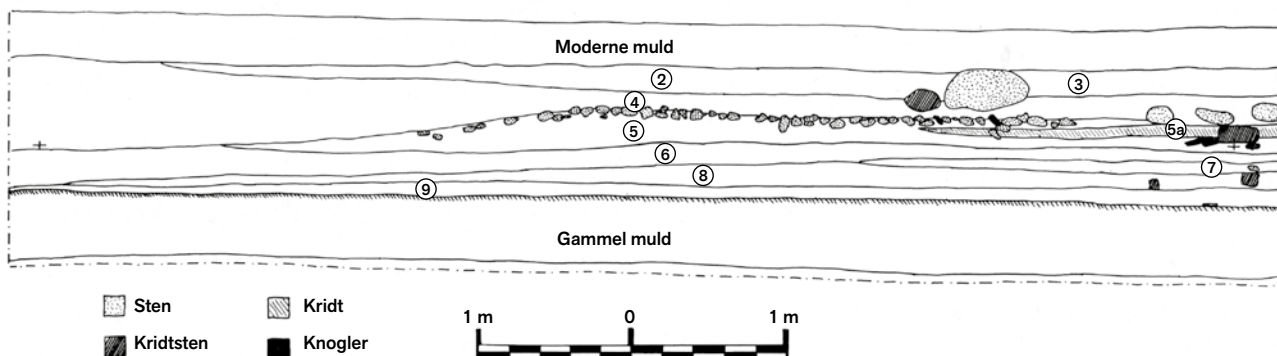
(horisont 2) var karakteriseret ved et meget stort indhold af kalksten og aske. Over det var der et lag (horisont 3) med lidt kalksten, store mængder trækul og aske og med mange genstandsfund, bl.a. østersøkeramik med bundmærker i form af kors og dobbeltkamme.

Lige over laget med meget kalksten blev der ved udgravningen fundet 21 mønter, hvoraf flere kan bestemmes til at være fra Svend Grathe's regeringstid (1146-57) og en måske fra Niels (r. 1104-1134).³⁰ Af Svend Grathe-mønterne er tre-fire stykker formodentlig præget i Roskilde (Hauberg 3, Poulsen SJ 13.3), og der er to, der måske er fra Ribe, men nok snarere fra Roskilde (Hauberg 15, Poulsen JY 18).³¹ Guntzelnick Poulsen foreslår en datering på

Fig. 1.4. Baksiden af mønt-smykket fra 1000-tallet med 'short-cross' og navnet VLFKI. Stykket er pånittet en grov øsken, så det kan bæres som smykke. Foto: Nationalmuseet.

Fig. 1.5. Profiltegning i udgravningsfeltet, Kirketorvet 2. Lagene 2, 3 og 4 er senmiddelalderlige lag. Lag 5, 5a, 6 og 7 danner horisont 3. Lag 8 udgør horisont 2. Og lag 9 horisont 1. Tegning: Svend Åge Tornbjerg 1982, efter Hedeager m.fl. 1982.

1152-54 på Hauberg 3, der har forsideindskriften REX og bagsideindskriften SVEN DANORUM (fig. 1.6). Hvis vi kun ser på et udsnit af grøften, nemlig felt 2, er der følgende mønter, der har ligget tæt i samme niveau.³²

FP 15. Tyskland, Goslar? (S. Simon og Judas?) niv. 204.³³

FP 10. Ubestemt, meget korroderet mønt, 1100-tallet niv. 218.

FP 6. Svend Grathe. Hbg. 15, JY18 (?), Roskilde niv. 225.

FP 4. Svend Grathe. Hbg. 3, SJ13,3, Roskilde niv. 226.

FP 7. Svend Grathe eller Valdemar I (?), mønt med tårnmotiv niv. 231.

FP 11. Korrosionsaftryk af mønt fra Valdemarstid (o. 1190-c.1210?) niv. 232.³⁴

Fig. 1.6. Mønter udstedt af Svend Grathe som dem, der blev fundet ved udgravningen på Kirketorvet i Store Heddinge i 1980. A) For- og bagside af FP 6, Hbg. 15, JY18. Usikkert møntsted, måske Ribe. B) For- og bagside af FP 4, Hbg. 3, SJ13.3. Antagelig præget i Roskilde 1152-54. Foto: Den Kgl. Mønt- og Medaillesamling.

Laget med kalksten må logisk lede til den antagelse, at der i nærheden af udgravningen har været et væsentligt stenbyggeri i 1100-tallet. Der er grund til at tro, at laget stammer fra arbejdet på kirken.³⁵ Vi kan selvfølgelig ikke afvise, at laget ikke markerer fuldførelsen af kirken, men kalklaget står skarpt og er enestående i en profil, der rækker fra tidlig middelalder til højmiddelalder. Med feltets placering tæt på kirken synes lagets udsagn om et omfattende og ikke senere genoptaget byggeri i kalksten at være temmelig klar. Der er ikke spor af kalkstenshåndtering i lagene senere. Med møntfundene fra Svend Grathe umiddelbart over kalklaget kan man formode, at dette byggeri daterer sig til netop hans regeringstid 1146-57, nærmere bestemt fra årene lige omkring 1150. Kan denne datering støttes af iagttagelser i kirkebygningen? Vi vil i det næste kapitel undersøge bygningshistorien, før vi vender tilbage til tolkninger og forklaringer på datering og funktion.

Store Heddinges byplan og rådsstyre

Topografisk udviklede bebyggelsen i Store Heddinge sig ud fra det område, hvori udgravningen 1979-80 fandt sted. Her lå en kerne af kongsgård og kirke med tilstødende torv, Gammeltorv (fig. 1.7). Først efterfølgende opstod tydeligvis den lange hovedgade, Algade, der gav bebyggelsen dens karakter af langby. Endnu en middelalderlig bydel fandt man i Bønderballe, den nuværende Vestergade, der kan være opstået i senmiddelalderen som bosted for tilflyttede bønder, måske som en art fattigkvarter.³⁶

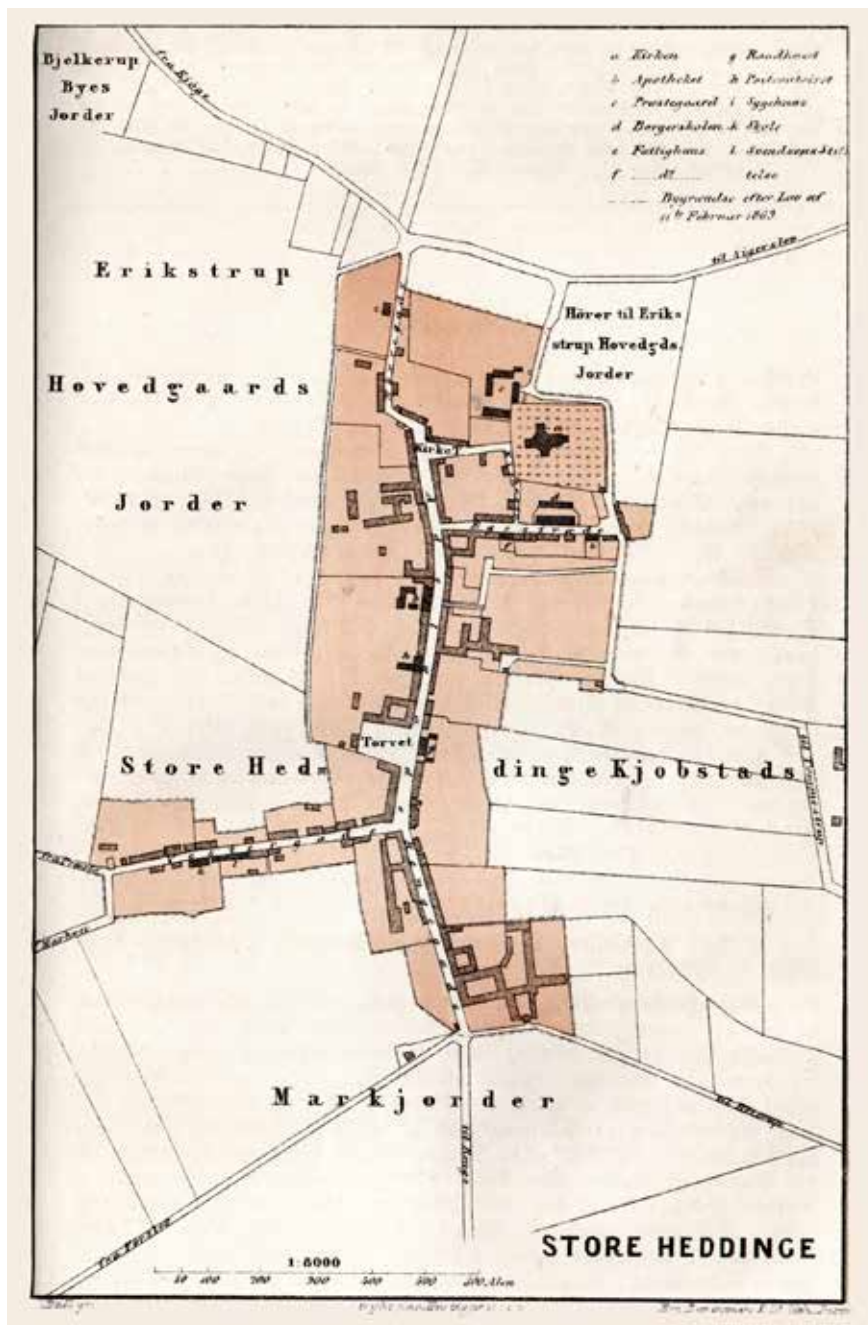

Fig. 1.7. Ældre kort fra ca. 1872, der viser byplanens tre dele. Mod nord er der en uregelmæssig bebyggelse med kirken og bl.a. præstegården (c) samt nord for kirken hovedgården Erikstrup, der ligger i landsognet og derfor ikke er indtegnet. Købstadsbebyggelsen er ellers koncentreret om den lange Adelgade (nu Algade), der går nord-syd, og hvor der er udsparet et lille firkantet torv. Vestergade var formodentlig beboet af avlsbrugere. Bebyggelsen adskiller sig stort set ikke fra det 200 år ældre kort til Resens Atlas (se fig. 4.3). Efter Trap Danmark, 2. udgave 1872-1879.

Fig. 1.8. Segl for Store Heddinge anvendt i 1519. Bygningen med tårn på midten er naturligvis en stiliseret udgave af byens kirke. Indskriften lyder: "S` DE HEDINGE MAGLE". Efter Danmarks gamle Købstadslovgivning 1951-61.

Borgernes fælles virke kom bl.a. til udtryk ved, at byen i 1200-tallet havde to gildesammenslutninger, som det allerede blev bemærket i *Resens Atlas* i 1677. Dels drak man den fælles gildedrik i Knudsgildet, hvis skrå (vedtægter) fra ca. 1256 er overleveret. Dette gilde havde Knud Lavard (1096-1131) som skytshelgen. Dels var der i byen et for den tid usædvanligt gilde, nemlig Olufsgildet, viet til den norske kong Olav den Hellige (r. 1015-1028), hvis skrå ved midten af 1200-tallet blev skrevet ned af Jesse Gris i *Heddinge-makele*.³⁷ At der så tidligt findes to gilder antyder en by af en pæn størrelse, ligesom det forhold, at der i 1261 var fire vejrmøller og en badstue her.³⁸ Men i listen over Sjællands købstæder fra ca. 1240, Plovtaleslisten, ser man på den anden side, at afgiften af byen kun er sat til en mark sølv, hvilket angiver, at den var en af de mindste sjællandske byer. Byen var måske, som vi senere vil vende tilbage til, udset til noget stort i 1100-tallet, der ikke blev realiseret.

Privilegeret købstad forblev den imidlertid. Byens bevarede kongelige privilegier er fra 1441 og erstatter angiveligt nogle ældre, der var brændt.³⁹ I 1357 er der omtalt en bymand, en 'villanus', i *Maklæhedingæ*.⁴⁰ I 1400-tallet var der udover byfogeden to borgmestre og otte rådmænd, og de fik hjælp af degnen, der fungerede som byskriver.⁴¹ Bebyggelsen udviklede sig fra kongens gård til en købstad i egen ret (fig. 1.8).

Sognet Store Heddinge

Store Heddinge udgjorde med landsognet et meget stort sogn, der foruden købstaden med Erikstrup bl.a. også omfattede lokaliteterne Segnhus, Bjælkerup, Sigerslev, Tommestrup og Renge (fig. 1.9). Det lille sogn Højerup er tydeligvis udskilt fra Store Heddinges oprindelige storsogn. Store Heddinge Sogn er og var betydeligt større end de øvrige sogne på Stevns.⁴² Det tyder på, at byen tidligt har fået en kirke, og at den derfor har opnået et stort areal i sognedannelsens tid. Byen har utvivlsomt haft en offentlig kirke før år 1100. Det må have været en trækirke grundlagt af kongen. Med baggrund i de arkæologiske fund, og det vi ved om Store Heddinges historie, vil vi nu undersøge den stående kirke, og se hvad der kan udledes om dens datering og tidligere funktion.

Fig. 1.9. Kort over herreds-, sogne- og ejerlavsskel på Stevns i midten af 1600-tallet. Store Heddinge Sogn er meget større end de omkringliggende, og det lille Højerup Sogn er tydeligvis udskilt på et tidspunkt. Efter: Atlas over Danmarks administrative inddeling efter 1660 1984.